

Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Bahar 2021 / 1: 195-199.

Emrah Bozok, Temizliğin Türkçesi – Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Temizlik Kavram Alanı, İstanbul, Hiperyayın, 2021, 343 syf.

Utku IŞIK*

Dünya üzerinde çeşitli kültürlerde birbirinden farklı temizlik anlayışları olsa da genel anlamda temiz olmak, insanlık ve sağlığın bir gereği aynı zamanda bir medeniyet belirtisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanat eserleri, toplumdaki insanların diğer milletlerden insanlara takındıkları tavır, nezaket ifadeleri, bilim ve felsefe alanındaki verimler gibi temizlik de bir toplumun medeniyet düzeyi hakkında yorum yapabilmek için önemli ölçüt olarak değerlendirilmektedir. Bir toplumun beden, çevre ve gıda temizliği konusundaki ortak tavrı aslında o kültürün ortalama temizlik anlayışını bize göstermektedir. Toplumda temizlik açısından hangi davranışın normal karşılandığı bu genel temizlik anlayışını ortaya koymaktadır. Sokaklarda tuvaletini yapmanın normal karşılandığı bir toplum ile

sokaklarının temizliğine önem veren bir toplum, temizlik ölçütü açısından aynı medeniyet düzeyine ait olarak değerlendirilmemelidir. Dolayısıyla temizlik açısından bir toplumun normali o toplumun ortak temizlik anlayışındır, denilebilir.

Gerçek anlamının yanı sıra temizlik kavram alanının Türkçede olduğu gibi farklı dillerde de mecaz yoluyla “saflik; namuslu, erdemli ve günahsız olmak, düzenli

* Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi (Türkiye). E-posta: utkuisik@windowslive.com, ORCID ID: 0000-0003-0445-052X.

olmak” gibi anlamlarla ortaklaştığı bilinmektedir.¹ Bu durum bizi temizliğin genel bir kavram olarak daha güçlü bir medeniyet göstergesi olduğu sonucuna götürmektedir.

Toplumdilbilimi, bilindiği üzere, bir toplumun kültürü ve dili arasındaki ilişkileri incelemektedir. Dil toplumun düşünme biçimini ve yaşama bakışını tipolojik cümle yapıları, zaman çekimleri, seslerin algılanışı, sözcük türetim yolları gibi birçok özelliğiyle belirlemektedir. Aynı zamanda toplumun yaşantıları ve alışkanlıkları da dili, özellikle söz varlığını önemli ölçüde etkilemektedir. Zira Çolak (2019: 17) da toplumun dili değiştirmesinden bahsederken toplumdaki koşulların dile yeni sözcükler kazandırdığını veya bazı sözcüklerin yitimine sebep olduğunu belirtmiştir. Örneğin, deniz veya okyanus kıyısında yaşayan bir toplumdaki denizcilik söz varlığıyla, çölde yaşayan bir toplumun aynı alanla ilgili söz varlığının aynı olamayacağı açıktır. O hâlde toplumsal hayat içerisinde yaşananların dilin söz varlığını doğrudan etkilediği düşünülebilir.

Bu açıdan düşünüldüğünde bir söz varlığı incelemesi, belirli bir kültürdeki temizliğin yeri ve önemi konusunda bize önemli ipuçları vermektedir. Bu çerçevede Dr. Öğr. Üyesi Emrah Bozok’un 2018 yılında hazırladığı *Türkçenin Söz Varlığında Temizlik Kavram Alanı* adlı doktora tezinin kitaplaştırılmış hâli olan *Temizliğin Türkçesi* adlı kitap, Türk medeni yaşamında temizliğe ait söz varlığını göz öne sermesi bakımından önemlidir. Eser, temizlik kavram alanıyla ilgili tarihî ve modern Türk lehçelerini içine alan kapsamlı ilk söz varlığı çalışması olarak kabul edilmelidir. Bozok (2021: 42), çalışmasının başında temizlikle ilgili dil alanında yeterince çalışma yapılmadığını, tez düzeyinde ise yine dil alanında hiçbir çalışmanın olmadığını ifade etmiştir. Bu çerçevede çalışma, tarihî ve modern Türk dillerindeki temizlik kavram alanına ait kapsamlı bir çalışma olması dolayısıyla önem arz etmektedir. Çalışma bu alanda bir ilk olmasının yanı sıra irdelenen sözcük sayısının oldukça fazla olmasıyla da dikkat çekmektedir.

Bozok (2021:35) Türklerin yalnızca İslamiyet’le tanıştıktan sonra değil Kök Tevrici, Manihaist ve Budist dönemlerinde de ibadetten önce suyla temizlenip temiz kıyafetler giydiklerini, Türklerin mensup oldukları her dinde temizlikle ilgili bir pratik kazandıklarını Eski Uygur metinleri, Kutadgu Bilig ve Divânu Lügâti’t-Türk gibi tarihî Türk metinleri üzerinden tanımlayarak ifade etmiştir. Yazar aynı zamanda tarihî ve modern Türk lehçelerine ait kırkı aşkın sözlüğü taramış ve temizlikle ilgili Türk dilinde kullanılan eski ve yeni her sözcüğe ulaşmaya çalışmıştır. Bu geniş kapsamlı çalışmada temizlik kavram alanına ait Türkçe sözcükler iki farklı zaman boyutuyla, art zamanlı ve eş zamanlı olarak sunulmuştur.

Yazar, temizlik kavram alanına giren 500’ü aşkın sözcüğü² fonolojik, morfolojik ve semantik açıdan incelemiş, sözcüklerin ekleşme düzeni ve etimolojisi hakkında da bilgiler vermiştir. *Temizliğin Türkçesi* yedi bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde

¹ İngilizcede *clean*, Arapçada *yunazif* (ينظف), Fransızcada *pur*, Korecede *geggithada* (깨끗하다), Batı Afrika’da birçok ülkede konuşulan Hausa dilinde *sabta*, Gana’da konuşulan Akan dilinde *ahonodie* örneklerinde olduğu gibi birçok dilde “temiz” hem somut hem de “iffetli, masum, saf” gibi soyut anlamlarıyla kullanılmaktadır.

² Hakkında açıklama yapılmamış olan ancak günümüz lehçelerinde geçen biçimler bu sayıya dâhil değildir. Bu örnekler de düşünüldüğünde çalışmada temizlik kavram alanına dâhil daha fazla sözcüğün geçtiğini söylemek gerekmektedir.

yazar; temizlik kavram alanına ait 34, kişisel temizlikle ilgili 203, kıyafet temizliğiyle ilgili 82, gıda temizliğiyle ilgili 50, çevre temizliğini konu alan 53, temizlikle ilgili kullanım alanları hakkında 56, temizlikle ilgili meslekleri konu alan 50 sözcüğü açıklamıştır. *Sonuç* ve *Kaynakça* bölümlerinin ardından araştırmaya konu olan sözcüklerin bir dizinini kitabın en sonunda vermiştir. Ele alınan her sözcük tarihî Türk dili metinlerinde ilk karşılaştığı örnekten günümüze kadar hatta modern lehçelerdeki durumuna kadar ayrıntılı biçimde açıklanmıştır. Yazar -temizlik kavram alanına giren sözcüklerin çoğunluğu Türkçe kökenli türetilmiş sözcükler olsa da alıntı sözcükleri de açıklamalarına dâhil etmiştir. Bunlar arasında *İt. banyo + Tür. yap-*, *Ar. saf + Tür. İlk*, *Rus. şotka + Tür. la-* gibi pek çok alıntı sözcük Türkçe ek ve yardımcı fiillerle yeniden yapılandırılmış, bir başka ifadeyle bu sözcükler bazı Türkçe morfeplerle millileştirilmiştir.

Temizlikle ilgili sözcükler yapı bakımından çeşitlilik göstermektedir. Bu açıdan Bozok'un çalışmasında karşılaştığımız temizlik sözcükleriyle ilgili şöyle bir tasnife gidilebilir:

- İsim kökünden oluşanlar: *çık, ak, kil*
- Fiil kökünden oluşanlar: *al-, yu-, döv-*
- Türemiş sözcükler: *süpürge, sakıngu, süzük, arıglık, çıkar-, gider-* vb.
- İsim + yardımcı fiil birleşimiyle oluşanlar: *çıpı çıpı yap-, yungu kal-, girbal eylemek, pervizen bol-* vb.
- İsim + fiil birleşimiyle oluşanlar: *kazan koy-, elekten geçir-, suw Bürkür-* vb.

Eserde açıklamaları verilen 500'ü aşkın sözcükten yalnızca birkaç tanesinin isim veya fiil kökü hâlinde kullanıldığı görülmektedir. Aynı şekilde *isim + yardımcı fiil / fiil* birleşimiyle oluşmuş yalnızca birkaç örneğe rastlamaktayız. Sözcüklerin birçoğunun çeşitli yapım ekleriyle türemiş sözcükler olduğu görülmektedir.

Türkçenin ilk yazılı metinlerinden beri işlenmiş, sanatlı ve soyutlaşmış sözcüklere sahip bir dil olduğu bilinmektedir. Bu durum temizlik kavram alanına giren söz varlığında da açıkça görülmektedir. Örneğin, Eski Türkçeden günümüz Türk lehçelerine dek uzun bir süre zarfında kullanılagelen *süzük* “temiz” genellikle *arığ* “temiz” ile birlikte kullanıldığında somut, tek başına kullanıldığında ise soyut anlam ifade etmektedir: *bek katıg süzük kirtgünç köngüllüg upasi Böri Buğa adı kötrülmüş* (BT VII, B₁₁₀[66]) “sağlam **temiz inançlı gönüllü** Rahip Böri Buka adı yükseltilmiş”, *ertiñü arıg süzük ertiñü amrançıg ertiñü seviklig erür* (U II, T. III M. 207⁶³ [37]) “çokça **temiz**, çokça sevimli, çokça sevimli olur” (Bozok, 2021: 58-59). Eski Türkçede bir kavramı ifade etmek için yakın yahut eş anlamlı sözcüklerle kurulan ikilemeler, sözcüklerin yapısı ve ince anlam farklılıklarını göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir. Ayrıca ikilemeler sözcüklerin kullanım alanları ile ilgili ipuçları da içermektedir. Bozok (2018: 45) *arığ turug, arıg silig ve arıg süzük* ikilemelerinin bağlama göre farklı anlamlar kazandığını belirtmiş; bu çerçevede *arığ silig* ikilemesinin genellikle somut anlamda, *arığ süzük*'ün genellikle soyut ve *arığ turug*'unsa hem soyut hem somut anlamlarda kullanıldığını örnekler üzerinden açıklamıştır.

“Temiz” ve “temizlik” anlamı Eski Türkçeden günümüze dek pek çok farklı sözcikle karşılanmıştır. Çalışmanın *Temizlik Kavram Alanı* olarak belirlenen ilk bölümünde yalnızca temiz ve temizlik sözcüklerini karşılayan toplamda 34 sözcük; fonolojik, morfolojik, semantik ve etimolojik açıdan açıklanmış ve günümüz Türk

lehçelerindeki biçimleri verilmiştir. Temiz anlamını karşılayan ilk ve en yaygın sözcüğün *arığ* olduğu, sözcüğün tarihi Türk metinlerinde karşılaşılan ilk örneğinde bile işlenmiş, soyut anlam kazanmış hâliyle kullanıldığına değinilmiştir: *y(a)n(a)l(i)m (a)rığ ub(u)tı y(e)g* (T, 37) “Dönelim! (Yenilip şerefimizi kirletmektense) temiz utanç daha iyidir.” (Bozok, 2021: 50). Çalışmada temiz ve temizlik kavramını aynı lehçelerin içinde dahi karşılayan birçok sözcüğün bulunduğu, bunlardan bazılarının anlam genişlemelerine uğrayarak soyut anlam kazandığı görülmektedir. Bu da Türk dilinde temizlik ifade eden kavram alanının oldukça yoğun olduğunu, Türk kültüründe temizlikle ilgili yaşam tecrübesinin de buna bağlı olarak fazla olduğunu göstermektedir. Bozok’un bu durumla ilgili bazı açıklamalar yaptığını görmekteyiz:

“Türk dili, ilk yazılı metinlerinden itibaren ikilemeleri kullanmıştır. Temizlik alanına giren bir kavramın arığ silig, arığ turug, arığ süzük gibi ikilemeler; hatta kiriz arığ süzük gibi adlardan veya yun- sukın- arıtın- gibi eylemlerden gibi eylemlerden üçlemeler oluşturması, bize sözcüklerin Türk dilinde erken dönem metinlerde dahi yerleşik bir hal aldığını ortaya koyan önemli dil göstergeleridir. Bir dilin temiz veya yıkanmak gibi gündelik bir kavram için ayrı ayrı üç sözcük üretip bununla da yetinmeyip bu sözcükleri bir araya getirerek tek bir kavram gibi metinlerde kullanılması o dili konuşan bireylerin temizlik konusunda verdiği önemin en güzel örneği kabul edilmelidir. Çünkü bir kavram ne kadar kuvvetli ise sözcükler de o ölçüde çeşitlilik gösterir.” (Bozok, 2021:312)

Temiz/temizlik anlamını veren 85 sözcüğün yanı sıra yalnızca “süpürge” anlamını taşıyan 56 sözcük, “yıkanmak” anlamlı 27, “tüy temizliği” anlam alanına giren 110, “çamaşır yıkamak” anlamını taşıyan 47 sözcük, “banyo” anlamına gelen 33, “tuvalet” anlamını taşıyan 45 sözcük tespit edilmiştir. Toplumdaki yaşantıların ve kültürün dili şekillendirdiği düşünüldüğünde Türkçenin temizlik kavram alanına giren ve anlam genişlemeleriyle işlenen çok sayıda sözcüğe sahip olması, temizliğin Türk yaşayışındaki önemini de göstermektedir. Bu çalışma okunduğunda bazı araştırmacıların Türk kültürü ve bazı Türk büyükleri için temizlik konusunda bilimsel bir temele dayanmayan yorumlarının³ art niyetli olduğu daha net şekilde görülmektedir.

Temizliğin Türkçesi bazı ilginç yapıları ve hapaks sözcükleri de yakalaması ve ortaya koyması açısından ilgi çekici bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Birçok ilginç yapıdan birkaçı olan *banyo yapmak/ yungu kılmak/ duş almak/ su koyunmak* fiilleri aslen aynı anlamı karşılamaktadır. Ancak *isim + yardımcı fiil* birleşimi şeklinde ortaya çıkan bu yapılarda yardımcı eylemlerin ismin özelliğine ve yapılan eylemin biçimine göre farklılık gösterdiği görülmektedir. *Banyo* sözcüğü yahut *yungu* sözcüğüyle nötr bir yardımcı eylem kullanılırken *duş* sözcüğünün eylemi yapana yönelen *almak* eylemiyle kullanılması aynı şekilde *su* isminin *koyunmak* fiiliyle birlikte kullanılması ilgi çekicidir. Çalışma, geniş kapsamlı söz varlığı havuzu

³ Giraud ve Paul Poux’un Tonyukuk’un adı meselesindeki görüşleri için bkz: A. Erhan (2019), *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, İstanbul: Kronik.

içerisinde bunun gibi ilginç yapılar dışında *hursik*, *yevün-*, *saltan*, *saykal* ve *şak-* gibi hapaks sözcükleri de ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

Türkler bilinen en eski çağlardan beri bitkileri günlük yaşamlarında çeşitli alanlarda kullanmayı bilmişlerdir. Bu kitapta özellikle geleneksel Türk tıbbında yoğun bir şekilde kullanılan bitkilerin, sağlığı korumak için temizlikte de kullanıldığına tanık olunmaktadır. Bunlardan *çöğür*, *çöven*, *çivit*, *sabunotu*, *üşnan* gibi sözcükler Türklerin temizlik için bitkilerden de faydalandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Türkçe, çok geniş coğrafyalarda konuşulmasına rağmen ve tarihî süreklilik içerisinde mantığını, dünyaya yayılmış konuşurlarının zihnine işlemiştir. Bozok (2021: 120) bu çalışmasında temizlik üzerinden kurgulanmış olan ve anlamca aynı, biçimce büyük oranda benzerlik gösteren bir atasözünün tüm Türk lehçelerindeki ortak kullanımını ortaya koymuştur. Atasözü aynı sözdizimi ve üslupla 28 tarihî ve modern Türk lehçesinde tanıklanmaktadır.

Temizliğin Türkçesi içerdiği söz varlığının genişliği, sözcükler hakkında verilen dil bilimsel veriler ve Türklerin temizlik alışkanlıklarını gözler önüne sermesi bakımından ilgi çekici bir çalışmadır. Eski Türkçeye ilgili değerli çalışmalara imza atan Dr. Öğr. Üyesi Emrah Bozok'u Türklük bilimindeki bu önemli açığı kapatmış olmasından dolayı kutluyoruz.

Kaynakça:

- AYDIN, Erhan (2019), *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, İstanbul: Kronik.
- BOZOK, Emrah (2018), "Eski Uygur Türkçesinde *arığ turug*, *arığ silig* ve *arığ süzük* İnkilemeleri Üzerine", *Türk Bilig*, s. 36, ss.-41-46.
- BOZOK, Emrah (2021), *Temizliğin Türkçesi- Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Temizlik Kavram Alanı*, İstanbul: Hiperyayın.
- ÇOLAK, Gülcan (2019), *Toplumdilbilimi- Toplumsal Cinsiyet ve Dil*, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.

